

Cilt 1 / Sayı 2 / Kış 2021

Araştırma Makalesi

On Dokuzuncu Yüzyıl Öncesi Osmanlı Edebiyatı: Ana Akımlar ve Eğilimler

Edith Gülçin Ambros

Viyana Üniversitesi

Doç. Dr., Institut für Orientalistik (Şarkiyat Bölümü)

ORCID: 0000-0002-5747-4309

edith.ambros@univie.ac.at

Ambros, Edith Gülçin. "On Dokuzuncu Yüzyıl Öncesi Osmanlı Edebiyatı: Ana Akımlar ve Eğilimler". *Kün: Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 1.2 (Kış 2021): 5-23.
DOI: <https://doi.org/10.54281/kundergisi.11>

Geliş Tarihi: 18.11.2021 / Kabul Tarihi: 29.11.2021 / Yayınlanma Tarihi: 31.12.2021

Bu çalışma Creative Commons Attribution 4.0 International License ile lisanslanmıştır.

On Dokuzuncu Yüzyıl Öncesi Osmanlı Edebiyatı: Ana Akımlar ve Eğilimler¹

Edith Gülçin Ambros

Özet

Bu çalışmanın amacı, bütüncül açıdan Osmanlı edebiyatının tarihsel bir taslağını çizmektir. Taslakta on dokuzuncu yüzyıla kadar görülen ana akımlar ve eğilimler belirlenmeye çalışılmış, oluşan edebî ilişkilere dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı edebiyatı tarihinde şimdiye kadar önerilmiş sınıflandırmalara alışılğıgelenden farklı bir açıdan bakmanın yararına dikkat çekilerek eleştirel bir değerlendirme sunulmuştur.

Genelden özele doğru bir yöntemin izlendiği çalışmada, öncelikle en kapsamlı mesele olan Osmanlı edebiyatını sınıflandırma tarzlarına odaklanılarak yeni bir sınıflandırma tarzı önerilmiştir. Buna göre, yüksek kültür (ya da diğer adıyla Divan edebiyatı) ile halk edebiyatı biçiminde ikili sınıflandırmanın daha uygun olduğu öne sürülmüş, tasavvufi edebiyat gibi üçüncü bir sınıf yaratmak yerine halk edebiyatının tasavvufi olan ve olmayan biçiminde ikiye ayrılabilceği tartışılmıştır. Ardından, Osmanlı edebiyatının tarihsel dönemlere ayrılmasındaki problemler üzerinde durulmuş ve özellikle “klasik” adlandırmasındaki anlam belirsizliğine dikkat çekilmiştir. Klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası gibi daha net ayrımların bu belirsizliği ortadan kaldırılabileceği düşünülmüş ve ayrıca, klasik sonrası dönem olarak adlandırılan ve 1600 ila yaklaşık 1850 arasını kapsayan uzun dönemin de kendi içinde alt dönemlere ayrılmasının gerektiği hatırlatılmıştır.

Osmanlı edebiyatının niteliğinin irdelendiği izleyen bölümde, onun içinde bulunduğu kültür dairesi ve dil özellikleri üzerinde durulmuştur. Osmanlı edebiyatının Arap ve Fars kültürleri ve dilleri ile etkileşiminin boyutu ve bunun edebiyata yansımaları tartışılmıştır. Hem Divan hem de halk edebiyatındaki çeşitli dil katmanlarının ve üslupların yanı sıra vezin ve özgünlük gibi meseleler de ele alınmıştır. Burada ayrıca konuşma dilinin kullanımına tarihsel bir açıdan bakılarak Yunan ve Ermeni harfleriyle yazılmış Türkçe metinlerin bu

¹ Kapadokya Üniversitesinde 11 Mart 2021 tarihinde çevrimiçi sunduğum “Altı Yüzyıl Osmanlı Edebiyatı: Ana Akımlar” başlıklı bildirisinin makaleye dönüştürülmüş hâli.

konudaki aydınlatıcı rolüne de değinilmiştir. Son bölümde ise edebiyatta konu meselesi mercek altına alınarak Osmanlı edebiyatının bütününde gözlemlenen konular incelenmiştir. Aşk, dünyevi uğraşlar ve yaşamın ciddiyetini hafifletici şeyler ana başlıkları altında çeşitli edebî türlerde işlenen konular gözden geçirilmiştir. Bu başlıkların da kendi aralarında temelde dinî veya dünyevi olmalarına dayanılarak kategorilere bölünebileceği gösterilmiş, bu iki alanın çakıştığı konular da değerlendirilmiştir.

Makalede, Osmanlı edebiyatı bir bütün olarak ele alındığından, yüksek kültür ile halk kültürü arasındaki etkileşimler de aydınlatılmıştır. Var olan tasniflerin eleştirel bir gözle değerlendirilerek yenilikçi bir perspektiften taze tasniflerin yapıldığı bu çalışmada, incelenen konu ile ilgili yeri geldikçe bir makalenin sınırlarını aşacak çeşitli sorular da üretilmiş ve bunlar, ileriki çalışmalarda yanıtlanmaları umuduyla dile getirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı edebiyatı, edebiyat tarihi, klasik, edebiyat tarihinde dönemler, edebiyat tarihinde konular, edebiyatta ana akımlar, edebî eğilimler

Abstract

Ottoman Literature before the Nineteenth Century: Main Literary Trends and Tendencies

The aim of this study is to draw a historical outline of Ottoman literature from a holistic perspective. The outline attempts to determine the main trends and tendencies that were observed until the nineteenth century and it draws attention to the literary connections that took form. In this context, it presents a critical evaluation by drawing attention to the benefit of looking at the classifications proposed so far in the history of Ottoman literature from a different perspective than usual.

The article, employing a method that follows the general-to-specific order, primarily focuses on the most comprehensive issue, the classification styles of Ottoman literature, and proposes a new classification style. It argues that there exist essentially two categories, namely high culture literature (or Divan literature) and folk literature, and that instead of creating a third category such as mystical (*sufi*) literature, it might be more appropriate to divide folk literature into two as mystical and non-mystical. It, then, underlines the division of Ottoman literature into historical periods and draws attention to the ambiguity of the nomenclature "classical". It suggests that more lucid distinctions such as pre-classical, classical and post-classical could eliminate this ambiguity, and reminds that the long "post-classical" period that covers the years roughly between 1600 and 1850 should also be divided into sub-periods.

The following section, which examines the characteristics of Ottoman literature, focuses on the broader cultural circle and linguistic features. It

discusses the extent of the interaction of Ottoman literature with Arabic and Persian language and culture, and the reflections of this interaction on literary production. It examines various linguistic layers and styles in both Divan and folk literature, as well as issues such as meter and originality. In addition, it evaluates the use of spoken language from an historical perspective and mentions the enlightening role of Turkish texts written in Greek and Armenian letters in this matter. The last section concentrates upon the problem of literary topics and attempts an overview of them by considering the entirety of Ottoman literature. It reviews the topics covered in various literary genres under the main headings of love, worldly pursuits and things that alleviate the seriousness of life. It demonstrates that these titles can be divided into categories based on their religious or secular nature, and simultaneously evaluates the topics where these two fields overlap.

Since the article considers Ottoman literature as an integral corpus, it clarifies the interactions between high culture and folk culture. At the same time, by proposing fresh classifications from an innovative perspective via a critical evaluation of the existing ones, it also raises various questions about the subject matter, which may go beyond the limits of an article, and expresses them whenever possible in the hope of their being answered in future studies.

Keywords: Ottoman literature, literary history, classical, periodization in literary history, topics in literary history, main literary trends, literary tendencies

Giriş

Bu çalışma, tasavvufi edebiyat dâhil halk ve yüksek kültür (Divan) edebiyatlarını içeren Osmanlı edebiyatının bir taslak denemesidir. On dokuzuncu yüzyıl öncesi Osmanlı edebiyatını bütüncül bir yaklaşımla ve tarihsel bir perspektiften ele alan bu çalışmada, yüzyıllara yayılmış Osmanlı edebî üretiminde müşterek ana akımlar ve eğilimler belirlenmeye çalışılmıştır. Bu yolla, Osmanlı edebiyatının tarihsel bir taslağının çizilmesi amaçlanmış, olası edebî ilişkilere dikkat çekilmiştir. Osmanlı edebiyatı tarihinde şimdiye kadar önerilmiş sınıflandırmaların eleştirel bir gözle değerlendirildiği makalede, alışılmış kategoriler, adlandırmalar ve ayrımların ötesine geçilerek yenilikçi bir gözle edebî ilişkilerdeki benzerlikler ve farklar değerlendirilmiştir. Böylece yeni adlandırmalar ve kategorilerin ortaya çıkabileceği gösterilmiş ve öneriler sunulmuştur.

Makalede, kapsam bakımından genelden özele doğru bir sıralama benimsenerek öncelikle Osmanlı edebiyatını sınıflandırma tarzlarına odaklanılmıştır. Şimdiye dek divan, halk ve tasavvuf/tekke edebiyatı olmak üzere üçe ayrılan bu edebiyatın aslında üç değil, iki sınıfta incelenebileceği ve bu sınıflar arasında da etkileşimlerin bulunduğu gösterilmiştir. Ardından, edebiyat tarihi yazımının başat meselelerinden olan dönemlere ayırma problemi ele alınarak hâlihazırda “klasik” sıfatı kullanılarak yapılmış dönemselleştirmelerin sorunlarına işaret edilmiştir. Osmanlı edebiyatının bir parçası olduğu geniş kültür dairesine dikkat çekilen sonraki bölümde Osmanlı'nın Arap, Fars ve Türk kültürlerinin bir bileşiminden oluştuğu vurgulanmış, bu bileşimin üslup ve dil açısından niteliği sorgulanmıştır. Osmanlıcanın dilsel nitelikleri

ve varyantları üzerinde durulmuş, Yunan ve Ermeni alfabesiyle yazılı Türkçe eserlerin konuşma dilini aydınlayabilecekleri hatırlatılmıştır. Klasik ve ağır eserlerin yanı sıra popüler, sade eserlerin Osmanlı edebiyatındaki yeri ve önemi vurgulanmıştır. Yine edebiyat tarihi yazımının önemli bir parçası olan edebî konular meselesi son bölümde irdelenmiş, hem Divan hem de halk edebiyatında öne çıkan konuların gruplandığı yenilikçi bir tasnifle burada sunulmuştur. Aynı zamanda, makale boyunca, kanıksanmış sınırların ötesinde yeni yaklaşımlara ve araştırma konularına yol açabilecek bazı sorular da gündeme getirilmiştir.

Sınıflandırma Tarzı

Osmanlı edebiyatının alışlagelmiş sınıflandırma tarzı şöyledir: 1) Divan edebiyatı (yüksek kültür edebiyatı), diğer adı: klasik Türk edebiyatı; 2) Türk halk edebiyatı; 3) Tekke edebiyatı, diğer adı: tasavvufi halk edebiyatı. Tekke edebiyatı ya da diğer adıyla tasavvufi halk edebiyatı, Osmanlı sufilerinin yani mutasavvıflarının kısmen yazılı, kısmen sözlü edebiyatıdır. Tasavvufi halk edebiyatında hem Fars edebiyatının etkisindeki Osmanlı Divan edebiyatı nitelikleri hem de Osmanlı halk edebiyatı nitelikleri görülmektedir. Bu niteliklerin oranı özellikle tasavvufi şiirlerde değişkendir. Halk şiiri nitelikleri büyük şehirlerde daha zayıftır ve bazı tasavvufi şiirler yüksek kültür şiirine yaklaşır. Kırsal kesimde ise tasavvufi şiirler, halk şiirine daha yakındır. Halkla olan bu ilişkiyi tasavvufi halk edebiyatının adındaki “halk” kelimesi yansıtmaktadır. Dikkate değer diğer bir husus, tekke şairlerinin şiir tarz ve üslubunu “aşık” denilen halk şairlerinin tarz ve üslubundan ayırmanın birçok zaman zor hatta imkânsız olduğudur.

Demek ki halk edebiyatı ile tekke edebiyatı arasında yakın bir ilişki vardır. Ne var ki sözü geçen üçlü sınıflandırma—yani Divan edebiyatı, halk edebiyatı ve tekke edebiyatı sınıflandırması—bu ilişkinin hakkını vermemektedir. Aşağıdaki, başka bir çalışmamda da önerdiğim ikili sınıflandırmanın bu ilişkiyi daha iyi yansıtabileceğini düşünüyorum.

1. Divan edebiyatı (yüksek kültür edebiyatı), diğer adı: klasik Türk edebiyatı
2. Halk edebiyatı
 - 2.1. Tasavvufi olmayan halk edebiyatı
 - 2.2. Tasavvufi halk edebiyatı, diğer adı: tekke edebiyatı
(Ambros, “Poésie” 958-59)

Bu arada, yüksek kültür edebî akımlarının popüler (yani halk tarafından sevilen) varyantlarını da göz ardı etmemek gerekir. Zira halk edebiyatına dâhil edilmeyen ama yüksek kültür akımlarının popülerleştirilmiş şeklini oluşturan varyantlar da vardır. Buna göre şu sorular sorulmalıdır: Hangi sınıflandırma daha iyidir? Daha uygun bir sınıflandırma nasıl olabilir?

Dönemler

Osmanlı edebiyatı çoğunlukla şu dönemlere bölünmektedir: 1) Osmanlı İstanbul’u olacak olan Konstantiniyye’nin 1453’te fethine kadar klasik öncesi dönem, 2) 1453’ten yaklaşık 1600’e kadar klasik dönem, 3) yaklaşık 1600’den itibaren klasik sonrası dönem.

“Klasik Türk edebiyatı” adıyla sadece klasik (*classical*) dönem değil, aynı zamanda hem klasik öncesi (*pre-classical*) dönem, hem klasik sonrası (*post-classical*) dönem kastedilmektedir.

Yani “klasik” sözcüğü “klasik Türk edebiyatı” tabirinde daha kapsamlı, 1453-1600 dönemi kastedilerek “klasik dönem” dendiğinde daha dar anlamda kullanılmaktadır. Bu durum akıllara şu soruyu getirmektedir: Kullanımdaki bu çelişki, yani “klasik” sözcüğünün iki değişik anlamda kullanılması sorun değil midir ve bu çelişkinin adlandırmada dikkate alınması gerekmez mi?

Ayrıca, 1600’den sonraki yaklaşık üç yüzyıllık çok uzun edebî döneme, bu dönemde edebî alt dönemler yokmuş gibi toplu olarak “klasik sonrası dönem” denilmesi uygun değildir; zira bu adlandırma, 1600’den sonraki dönemin fazla üstünkörü tanımına neden olmaktadır. Öyle ise bu alt dönemler nelerdir?

Nitelik

Osmanlı edebiyatının iki temel niteliğinin olduğu söylenebilir. Bunların ilki, Osmanlı edebiyatının Arap-Fars-Türk edebî toplumunun bir üyesi olma durumudur. Bu nitelik, Divan edebiyatı yani yüksek kültür edebiyatı bağlamında sayısız şekilde kanıtlandırılır. Hemen akla gelen bir kanıt, Arap aruzudur. Bilindiği gibi aruz, Araplar tarafından yaratılmış, İranlılar tarafından devralınmış ve uyarlanmış, bir müddet sonra da Osmanlılar tarafından İranlılardan devralınmıştır.

Fars edebiyatının Osmanlı edebiyatına örnek ve ilham kaynağı olması ile ilgili unutulmaması gereken bir husus da Osmanlı yazar ve şairlerinin özgünlük anlayışıdır. Özgün bir asli metni uyarlamada gösterilen nispi özgünlük, zamanımızda olduğundan çok daha fazla takdir ediliyordu. Göz önünde bulundurulması gereken diğer bir husus, asırlar boyunca süren nazire yazma geleneğidir. Demek ki taklit etmenin Osmanlılar için bugünden farklı bir anlamı ve değeri vardı. Genelde Farsça olan bir modelin ana düşüncesine prensip olarak sadık kalma eğilimi sergilenmekteydi. Bununla birlikte, Osmanlılar model aldıkları esere eklemeler ve değişiklikler yapmış, böylece ortaya koydukları eserler sadece bir çeviri olmamıştır. Anlaşılan, bir model kabul edilebilir ise –mükemmel olması şart değildi– bunu diğer yazarlar kullanıyor ve aynı zamanda ondan daha iyi bir eser yaratmaya çalışıyorlardı.

Arap-Fars-Türk edebî toplumunun bir üyesi olma niteliği halk edebiyatında daha az barizdir ama vardır. Çok tanınmış bir Nasreddin Hoca fıkrası bu niteliği çok iyi yansıtmaktadır. Geleneksel görüş, Nasreddin Hoca’nın Sivrihisar’da doğduğu ve Akşehir’de yaşadığı ve öldüğü ve orada da defnedildiği şeklindedir. Türbesinin üstündeki bir kitabe, 1392 yılında artık yaşamadığını tahmin ettirir (Boratav, “Le conte et la légende” 50).

Nasreddin Hoca’dan ilk bahsediş, 1480’de yazılan bir eserde bulunmaktadır. Bu eser, Ebu’l-Hayr-i Rumi’nin Sarı Saltuk menkıbelerini anlatan *Saltukname*’sidir (Boratav, *Nasreddin Hoca* 9). Nasreddin Hoca fıkralarının en eski yazması, 1571 tarihini taşır (11). Burada söz konusu olan fıkra, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan ve kısmen yazılı kaynaklara, kısmen sözlü kaynaklara dayanan bir yayımda bulunmaktadır (Bahaî, *Latâ’if-i Hâce Nasreddin* 207; Boratav, *Nasreddin Hoca* 283-84). Fıkra şöyledir:

Hoca sabahleyin üç okka et alup hânesine bıraktı. Tekrâr işine gitti. Kadın dostlarını toplayup etle mükemmel bir ziyâfet çekti. Hoca akşam gelince önüne sâde suya bulgur pilâvını sürdü. Hoca: “Etten bir yemek yapmağa vaktin olmasa bile şu pilâva

birkaç yağlı parçasını atup da biraz lezzetlendirmesini düşünemedin mi?" dedikte kadın: "Bir parça mâni'im oldu. Ben onunla meşgul iken senin pek sevdiğin tekir kâmilen yemiş. Bir de geldim, ne bakayım? Yalanıyordu." demekle Hoca hemân koşup kantarı getirdi. Mangalın altından kediyi çıkarup tarttı. Tam üç okka geldi. Karısına dedi ki: "Be îmanı yok! Eğer bu tarttığım et ise, kedi nereye gitti? Eğer kedi ise, hani et?" (Boratav, *Nasreddin Hoca* 222)

Bu, bir Türk (Osmanlı) fıkrasıdır. Ama mizahi Arap edebiyatında Nasreddin Hoca'ya benzeyen ve benzer fıkraların kahramanı olan bir kişi vardır. Orada adı Cuha'dır. Mizahi Fars edebiyatında benzer fıkraların kahramanı olan Molla Nasraddin adında bir kişi daha vardır. Bizim için ilginç olan olgu, bu Türk Nasreddin Hoca fıkrasının Arap Cuha ve Fars Molla Nasraddin için de kanıtlanmış olmasıdır. Ulrich Marzolph, mizahi Arap fıkralarının yayılımı hakkındaki kitabında bu fıkrayı zikreden Arap ve Fars kaynaklarını bildirmektedir (17). Verdiği bilgilere göre bu fıkranın Arapçada en eski örneği 255/868 yılında ölen al-Cahiz'in *al-Buhala*² kitabında bulunmaktadır; yani Türk versiyonundan çok daha eski bir Arap versiyonu vardır. Gene Marzolph'a göre Farsçadaki en eski örnek 1273'te ölen Celaleddin Rumi'nin *Masnavi-yi ma'navi*'sinde bulunmaktadır (17); yani, Fars versiyonu da Türk versiyonundan daha eskidir. Demek ki bu halk fıkrası bir Arap-Fars-Türk edebî toplumunun kanıtıdır. Halk edebiyatının bu niteliğini yansıtan başka kanıtlar nelerdir?

Osmanlı edebiyatının ikinci temel niteliği, ilkiyle ilişkili olarak "Osmanlıca"nın Arapça ve Farsça öğelerle "zenginleştirilmiş" edebî bir Türkçe olmasıdır. Osmanlıca üç dilde, yani Arapça, Farsça ve Türkçe sözcükler ve özellikle eşanlımlı sözcükler içerdiğinden söz varlığı çok zengindir.³ Ama bilindiği gibi Arapça ve Farsçadan alınan öğelerin Türkçe öğelerle oranı sabit değildir; yabancı öğeler başlangıç döneminde oldukça azken zamanla artmıştır. Bunların sayıları edebiyat dalına göre de değişir. Divan edebiyatında yabancı öge oranı yüksek, popüler yani halka hitap eden eserlerde düşük, tasavvufi edebiyatın didaktik yani öğretici eserlerinde ise ne biri kadar yüksek ne diğeri kadar düşüktür. Farklı yabancı öge oranları bazı dilsel üslup ve görüşleri tetiklemiştir.

Divan şairlerinin kimisi—örneğin Baki (ö. 1600)—iki dilsel üslup kullanmıştır. Şiirleri genelde çok ya da epey çok Arapça ve Farsça sözcük içerirken birkaç şiiri çok az Arapça ve Farsça sözcük içermektedir (Ambros, "Linguistic duality and humour..."). Ayrıca, Baki arada bir hem sade hem ağır üslubu aynı şiirde nöbetleşe kullanarak dilsel tezat yaratmıştır. Örneğin, şairin "Hayl-i şerâr-ı nâr-ı dil cünd-i nücûma muttaşıl / Böyle kalursa şöyle bil gökde nice kırân ola" beytinde bu durum gözlemlenebilir (alıntılayan Ambros, "Linguistic duality and humour..." 50). "Kalpteki ateşten bir alay kıvılcım yıldız ordusunun yanına vardı / Emin ol ki bu böyle kalırsa gökte birçok gezegen birbirine yaklaşır" şeklinde çevrilebilecek⁴ olan beytin

² C. Pellat tarafından çevirisi: *Le livre des avars de Ğâhiz*, Paris, 1951.

³ Erken dönemde Osmanlıların Arapça öğreniminde Farsçayı aracı bir dil (*mediator language*) olarak kullanmalarına—Arapçadan önce Farsçanın öğrenilmesinin bazı sözlüklerde önerildiğine—dair bk. Ani Sargsyan 61-63. Sargsyan, Fevrî b. Abdullah'ın 1487 tarihli *Miftâhu'l-me'ânî* adlı sözlüğünden şu alıntıyı da yapmaktadır: "Lacerem evvel Pârsî dilin bilmek gerek ve ba'd ez-ân 'Arabî lügâti bilmek gerek" (61).

⁴ Modern standart Türkçeye bütün çeviriler aksi belirtilmedikçe tarafımdan yapılmıştır.

birinci mısraında tek Türkçe öge, “nücūma”daki -a datif ekidir. Buna karşılık ikinci mısradaki tek yabancı kelime “kırān”dır ve ton, günlük dilinkidir. Bu durum akla şu önemli soruyu getirmektedir: Divanlarda biri ağır, diğeri sade, iki ayrı dilsel üslupta yazılmış şiirlerin bir arada bulunması, bir akım teşkil edecek kadar genel ve uzun süreli miydi? Bu olgu hangi divanlarda görülmektedir?

Eldeki belgelere göre, on altıncı yüzyılda, iki üç Divan şairi, bir taraftan yüksek kültür Osmanlıcası ve aruz vezniyle şiirler yazmış, diğeri taraftan Arapça ve Farsça sözcüklerden hemen hemen tamamen yoksun olan ve epey arkaik Türkçe sözcükler ve ekler içeren aşırı derecede sade bir dille ama aruz vezniyle şiirler kaleme almıştır. Bu dilsel üslup, Osmanlı edebiyatının ilk niteliğinde sözü edilen sade üsluptan çok daha sade ve arkaiktir. Hâlen, elimizdeki örneklere dayanarak bu üslubun bir akım ya da genel bir eğilim olduğu ileri sürülemez.⁵ Bilinen örneklerin hemen hepsi sadece bir şairin—Edirneli Nazmi’nin (ö. 1585-1586’dan sonra)—kalemindedir. Örnek olarak bunlardan bir beyit sunulabilir: “Seni her kimse ki cānile sever / Yoluña eñ şoñ o cānın veriser [= verecek veya verir]” (alıntılayan Ambros, “Linguistic duality and humour...” 51).

Osmanlı edebiyatının sözü edilen ilk iki niteliğinde belirtilen sade Türkçeye değişik derecelerde ilgi, on beşinci yüzyılda başlayan ve on sekizinci yüzyılda Nedim (ö. 1730) ile mükemmeliyete erişen mahallîleşme akımının—yani yerelliğe ve dil sadeliğine yönelik akımın—bir parçasıdır.

Osmanlılar dilleri hakkında taban tabana zıt görüşler de sergilemiştir. On altıncı yüzyılda bir taraftan “Türki-i basit” olgusu varken diğeri taraftan tarihçi ve Divan şairi Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600) daha arı bir Türkçeyi kullanmaya kesinlikle meyilli olmadığını *Künhü’l-ahbar* adlı eserinde şu sözlerle belirtmiştir:

Fi’l-vāķi’ fi zamāninā vilāyet-i Rūm’da cārī olan lisān-ı bü’l-‘aceb elsine-i çārden mürekkeb bir nuṭṭ-ı pāk-mezhebdür ki ehl-i diller tekellümünde güyā ki sārinden a’zebdir. Farazā lisān-ı ‘Arabī tekellümi farz veyā vācib olsa ve zebān-ı Fārisī isti’mālī sünnet-i seniyye maķāmında kıyām bulsa beyān olınan ḥalāvetden mürekkeb lisān-ı Türkī telaffuzı müsteḥab ve basītinüñ Türkī fuṣaḥā ḳavlince nehyi vācibdür. (62-63)

Âlî’nin sözleri, günümüz Türkçesiyle şöyle ifade edilebilir: Gerçekten zamanımızda Rum vilayetinde yaygın olarak konuşulan şaşırtıcı dil, dört dilin [yani Batı/Oğuz Türkçesi, Arapça, Farsça ve Çağataycanın] bir araya gelmesiyle oluşmuş kusursuz tarzda bir dildir ve dilden anlayanların konuşmasında [tek tek] diğeri dillerden sanki daha hoştur. Örneğin Arapça konuşmak farz veya vacip olsa [yani zorunlu ya da gerekli olsa] ve Farsçanın kullanımı bir ulu sünnet [yani ulu âdet] derecesinde olsa, bildirilen tatlılıklardan oluşan Türkçeyi konuşmak müstehaptır [yani övgüye değerlidir] ve basit bir Türkçe kullanımının Türkçeyi temiz ve etkili konuşanların görüşüne göre yasaklanması gereklidir.

Osmanlıların dile ilgileri, on yedinci ve on sekizinci yüzyılda revaçta olan “Sebki Hindî” üslubunda da kendini göstermektedir. Ali Emre Özyıldırım’ın aydınlattığı üzere, biri daha sade diğeri daha katmanlı, daha karmaşık iki ekolü olan bu üslubun, ifrata kaçan ekolü,

⁵ “Türki-i basit” adı verilen bu dilsel fenomen hakkında bk. Aynur.

karakteristik olarak görülmüş ve eleştirilere uğramıştır. Örneğin Özyıldırım, Nabi'nin (ö. 1712) beyitlerinde şu eleştirilere rastlamıştır:

Başta Şevket olmak üzere İranlı şairlerin kullandığı hayallerin çalınarak Türk edebiyatına taşınması, özellikle şiire hevesli gençlerin bu tarza rağbet göstermesi, sürekli aynı hayallerin kullanılarak ibtizale düşülmesi, Acem taklitçiliğinin ve şiir hırsızlığının artması, zor anlaşılan (=muakkad, ukdedâr), muğlak ifadelerin ve kelimelerin sıkça kullanılması, bütün bunların sonucunda şiirin anlaşılabilmesi için sözlüklere, istişâreye ve şerhlere muhtaç olunması. (148)

Konuşma dili olarak Osmanlıca söz konusu olduğunda, Osmanlı edebiyatının sadece Osmanlı alfabesiyle yazılan Türkçe eserlerden oluşmadığı, Karamanlıca yani Yunan alfabesiyle yazılan Türkçe bir edebiyat ile Ermeni alfabesiyle yazılan Türkçe bir edebiyatı da kapsadığı unutulmamalıdır.⁶ Bu tür eserleri hem kendi aralarında hem Osmanlı alfabesiyle yazılan asılları ya da varyantlarıyla karşılaştırmalı çalışmalar, zamanın “konuşma dilini” belirlemeye yardımcı olabilir.⁷ Bu noktada, öncelikle karşılaştırılması gereken eserler nelerdir sorusu akla gelmektedir.

Bu çalışmada, Tanzimat'a (1839-1876) kadarki süre söz konusu olacaktır zira Tanzimat'tan önce baskın olan Doğu'nun edebî etkisi, Tanzimat'tan itibaren azalarak yerini gittikçe Batı'nın (ve özellikle Fransa'nın) edebî etkisine bırakmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren doğan yeni akımlar ve eğilimler bu çalışmanın çerçevesini aşacak kadar çoktur. Bu arada Batı'nın etkisi bazı noktalarda fazla kapsamlı addedilmiş, Osmanlı edebiyatında eskiden beri kendi ya da varyantı bulunan bazı edebî öğelerin onda bulunmadığı ve ancak Batı'dan devraldıktan sonra görüldüğü ileri sürülmüştür. Örneğin, Osmanlı edebiyatında ironi ve anjanbuman hakkında ileri sürülen hatalı görüşlerin sonradan düzeltilmesi gerekmiştir (Ambros, “Gülme, güldürme ve gülünç düşürme...”; Ambros, “Osmanlı Divan Şairleri...”). Dolayısıyla bu konu bağlamında da yeni bir soru oluşmaktadır: Osmanlı belagatine Batı retoriğinin etkisi konusunda tadili gereken görüşler var mıdır?

Konular

Bu araştırma kapsamında, tasavvufi edebiyat dâhil Osmanlı halk ve yüksek kültür edebiyatları bir arada konuları açısından incelenmiş, görülen akımlar ve eğilimler not edilmiştir. Edebiyat dalları arasında ayırım yapmadan hepsinin konuları aşağıdaki gibi üç bölümde toplanmıştır:

- 1) Birkaç Tür Aşk
 - a) Mistik (veya erotik-mistik) aşk şiiri
 - i) Tasavvufi edebiyatta/popüler edebiyatta
 - ii) Yüksek kültür edebiyatında (Divan edebiyatında)
 - b) Aşk ve macera öyküsü

⁶ Tanzimat ile başlayan dönemle ilgili olarak bu konuda bk. Uslu ve Altuğ.

⁷ Bu tür çalışma için bk. Ambros, “The comparison of a Karamanli edition...” ve “On the Value of a Karamanli Edition of Köroğlu...”.

- c) Dindar aşk şiiri (dinî tapınış)
- 2) Dünyevi Uğraşlar
 - a) Sade nesir ve süslü nesirle yazılan tarihler
 - b) Didaktik eserler
 - i) Ansiklopedik didaktik eserler
 - ii) Kişisel didaktik eserler
 - c) Övgü (medhiye ile başkasını, fahriye ile kendini övme)
- 3) Yaşamın Ciddiyetini Hafifletici Şeyler
 - a) Mizah
 - i) Satirik hiciv ve hezel (hicv, hezl)
 - ii) İnce mizah
 - b) Entelektüel oyunlar
 - i) Tarih düşürme ve tarih şiiri
 - ii) Muamma, lugaz, bilmece
 - c) Erotizm
 - i) Homo-erotizm
 - ii) *Carpe diem* havası
 - iii) Heteroseksüel gerçekçilik

Birkaç Tür Aşk

Bu konunun ilk kategorisi olan “mistik (veya erotik-mistik) aşk şiiri”, hem tasavvufi edebiyatta (popüler edebiyatta) hem de yüksek kültür edebiyatında görülür. Mistik şiirin didaktik niteliği daha ön plandadır. Bunun nedeni, dinî ve mistik yani tasavvufi eğitim için öğretici ve bilgilendirici araç olarak kullanılmış olmasıdır.

Tasavvufi edebiyatta (popüler edebiyatta) görülen mistik aşk şiiri akımının başlangıcında Yunus Emre vardır. O, şüphesiz, Anadolu’nun ilk Türk edebiyatının en önemli şahsiyetidir. Aslında “Osmanlı” değildir zira fazla erken yaşamıştır—1320-1321 yılında vefat etmiştir—ama Osmanlı edebiyatının gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Yunus Emre’nin şiiri çok yönlüdür.⁸ İlhamı, ilahi aşktır ve şiirinde lirik mistik ya da erotik-mistik eğilim baskındır. Ona göre, aşk en yüce deneyimdir. Sufilerin aşkında dünyevi güzellik Allah’ın tecellisidir. Bu, erotik-mistik şiirin temel kavramlarından biridir.

Yunus Emre aynı zamanda zühdi ve ahlakçıdır ve zühdi-didaktik eğilim de şiirlerinde çok görülmektedir. Görüşleri, Celaleddin Rumi’nin görüşlerine dayanmakla birlikte Yunus Emre onlara çok şahsi bir ton vermeyi başarmıştır. Yunus Emre ruhu ihya eden lirik bir şairdir ama insanların dünyevi durumunu göz ardı etmemiştir. Mistik inancın popüler propaganda-sını yapmıştır. Aynı zamanda, bazı hususlarda Fars edebî kültürünü taklit etmiştir.

Yunus Emre’nin şiirlerindeki mistik nitelikler tasavvufi edebiyatın ilahi, nefes gibi türlerinde görülmeye devam edecektir. Şiirlerindeki Fars edebiyatının taklidi olan öğeler ise okumuş hal-

⁸ Bu çok yönlülüğü hakkında bk. Bombaci 239.

kın geliştirmekte olan ana edebî akımında yani Divan edebiyatı denilen yüksek kültür edebiyatında devam edecektir. Divan şiiri öğeleri aynı zamanda tasavvufi şiire de yansiyacaktır; bu husus, Divan şiiri ile tasavvufi şiir arasındaki yukarıda belirtilen bağıdır.

Yunus Emre'ye atfedilen çok sayıda şiirin otantik olup olmadığına karar vermek zordur zira "Yunus" mahlasını kullanmış, onun takipçisi olan birkaç şair—bilhassa on beşinci yüzyılda Bursa'da yaşadığı zannedilen Âşık Yunus—vardır (Tatçı 9-23).

Yunus Emre ile Batı'da aynı dönemde yaşamış Iacopone da Todi'nin (ö. 1306) şiirlerini Andreas Tietze karşılaştırmış aralarında üslup ve özellikle içerik açısından çarpıcı benzerlikler bulmuştur. Iacopone'nin *laude'leri* ve Yunus Emre'nin şiirleri arasındaki benzerliklerin çokluğuna işaret etmiş ve kendisinin yalnızca birkaç örnek verebildiğini belirtmiştir (97). Tietze'nin Yunus Emre ile yaptığını on altıncı yüzyılda yaşayan Pir Sultan Abdal ile denersek onun kişiliğinin ve "nefes"lerinin Batı'daki çağdaş karşılığı ne olabilir?

Yüksek kültür edebiyatında (Divan edebiyatında), mistik bir yorumu da mümkün olan aşk ve şarap gibi mutad motifli erotik-mistik tarzda ilk şiir yazarlardan biri Ahmedî'dir (ö. 1410'dan sonra). Erotik-mistik sembolizm, Ahmedî gibi klasik öncesi dönemde yaşayan ve büyük Fars şairi Hafız'ın (ö. 1390) lirik şiirinin etkisinde kalmış olan Şeyhi'nin (ö. 1429'dan sonra) şiirlerinde de önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, Şeyhi'nin bir gazelinin ilk beyti şöyledir: "Şehâ hüsnün tecellîsin gözüm maksûd edinmişdir / Anunçün Ka'be didârın gönül ma'bûd edinmişdir" (*Şeyhi Divanı* 124). "Ey şah! Gözlerim, güzelliğinin görünmesini istemektedir / Onun için Kâbe gibi yüzünü gönül tapı edinmiştir" biçiminde çevrilebilecek bu beyitte, şahın yani sevgilinin yüzü Kâbe'ye benzetilmektedir. Sevgilinin güzelliğinin tecellisinden yani görünmesinden de ilahi güzelliğin dünyada tecellisi görüşüne çağrışım vardır.

1453 ile yaklaşık 1600 arasındaki "klasik" denilen dönemde Ahmed Paşa (ö. 1496-1497), Necatî (ö. 1509), Mesîhi (ö. 1512'den sonra), Zâtî (ö. 1546), Hayalî (ö. 1557) ve Baki (ö. 1600) gibi ünlü şairler ve Zeyneb Hatun (ö. 1474-1475) ile Mihri Hatun (ö. 16 Mart 1512'den sonra) adındaki önemli şaireler, erotik-mistik olarak tanımlanabilecek şiirler yazmıştır. Baki, Osmanlı lirik şiirinin teknik mükemmeliyetini temsil etmektedir. Örnek olarak onun erotik-mistik bir aşk şiirinin (gazelinin) ilk beytini alıntılacağım: "Müheyyâ oldı meclis sâkıyâ peymâneler dönsün / Bu bezm-i rûh-bahşuñ şevküne mestâneler dönsün" (*Bâkî Dîvânı* 341). "Ey saki! Meclis hazır oldu, kadehler dönsün! / Bu ziyafetin ruh verici neşesiyle mest olanlar dönsün!"⁹ şeklinde çevrilebilecek bu tür beyitleri yorumlarken "şarap" kavramının hem maddi şarabı hem de Allah'a olan sevgiyi temsil edebileceğini ve bundan dolayı zorunlu olarak iki anlamlılık doğduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Bakî'nin zarif aşk anlayışı ile 1556'da ölen Fuzulî'nin tutku dolu aşk anlayışı ilginç bir tezat teşkil eder. Fuzulî esasen Azeri edebiyatının bir şahsiyeti ise de "klasik Türk edebiyatı"na dahil edilmekte, Azeri ve Osmanlı edebiyatlarının müşterek bir şahsiyeti addedilmektedir.¹⁰ Bunun yerinde bir görüş olduğunu şu bulgu desteklemektedir:

[Fuzulî'nin "Türkçe Divan"ında] kullandığı atasözlerinin hemen hepsi on altıncı yüzyılda Osmanlı ve Azeri şivelerinde müştereken kullanılıyordu. Yani, bugün [atasözü kullanımında Türkiye

⁹ Burada herhâlde Mevlevî dervişlerinin semâna da çağrışım vardır.

¹⁰ Bir Fuzulî bibliyografyası için bk. Koncu ve Çakır 569-632.

Türkçesi ile Azerice arasında] görülen uyum, on altıncı yüzyılda da kendini gösteriyordu. Bu da, Türklerin sadece senkronik değil, aynı zamanda diyatopik ve diyakronik kültür birliğini *Fuzûlî Divânı*'ndaki atasözlerinin açık şekilde yansıtmakta olduğunu göstermektedir. (Ambros, "Cennete Rüşvetle Girilmez'..." 200)

"Birkaç Tür Aşk" başlığının ikinci kategorisi olan aşk ve macera konuları, hem yüksek kültür edebiyatında (mesnevilerde) hem popüler edebiyatta ve halk edebiyatında (hikâyelerde ve masallarda) görülür. Divan edebiyatında bu öyküler çoğunlukla Fars modellerinin özgün nitelik ve ekler içeren adaptasyonlarıdır. Konuları Leyla ve Mecnun, Yusuf ve Züleyha, Husrev ve Şirin gibi somut çiftlerin ya da Gül ve Bülbül, Şem' ve Pervane gibi sembolik çiftlerin hikâyesidir. Örneğin klasik öncesi dönemde Şeyyad Hamza (ö. 1348'den sonra) Yusuf ve Züleyha temini işlemiş, 1410'dan sonra ölen Ahmedi, *Cemşid ü Hurşid*, on altıncı yüzyılda Fuzuli *Leyla vü Mecnun*, 1799'da ölen Mevlevi Dervîşi Şeyh Galib Osmanlı edebiyatının şaheserlerinden biri olan *Hüsn ü Aşk* mesnevisini yazmıştır.

Bombaci, Şeyhi'nin *Husrev ü Şirin* mesnevisinde prenses Şirin'e âşık olan bahtsız Ferhad'ın söylediği, platonik aşk ideolojisiyle dolu bir lirik pasaja dikkati çekerek bunun romantik/romanesk (*romanesque*) şiiri erotik-mistik alegoriye dönüştürme eğilimini yansıttığını belirtmektedir (255). Buradan yola çıkıldığında şu soru akla gelmektedir: Mesnevi şeklindeki aşk ve macera öyküleri ile bunların popüler varyantlarının ve özgün halk öykülerinin karşılaştırılması sonucunda aralarında görülen ilişki ağları nasıldır?

Bu konunun üçüncü başlığı olarak şeklen yüksek kültür edebiyatı olmakla birlikte sade dilde, mistik ya da erotik-mistik olmaktan ziyade dindar bir aşk ile nefis feragatini konu edinen bir şiir akımı vardır. Bunun meşhur bir örneği Hazret-i Muhammed'in doğum ve ölümü hakkındaki ilk Osmanlı şiiridir. Mesnevi şeklindeki bu eseri klasik öncesi dönemde Süleyman Çelebi (ö. 1422?) yaratmıştır. Ona *Vesiletü'n-necat* adını vermiştir ama eser daha çok *Mevlid* ya da popüler tarzda *Mevlut/Mevlüt* diye anılmaktadır. Kuvvetli dinî bir his aktaran, estetik ve dramatik değeri yüksek olan bu eserin çeşitli bölümlerinin başlangıcında çok etkili bir retorik görülür.

Ne var ki Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'inin mistikten ziyade geleneksel dindar karakteri, Hazret-i Muhammed'in doğumu hakkındaki şiirlerin hepsinde görülmez. Örneğin Ahmed adında biri tarafından 1469'da yazılmış olan *Mevlid*'in belirgin şekilde tasavvufi bir karakteri vardır. (Süleyman Çelebi 69-81).

Dünyevi Uğraşlar

Dünyevi uğraşları konu edinen eserlerin başında sade nesir ve süslü nesirle yazılan tarihler gelmektedir. On beşinci yüzyıldan itibaren anlatı dili sade ve tonu popüler olduğundan "minimalist" denebilecek bir düzyazı ile kronikler yazılmıştır. Öyküye ara veren ama aynı zamanda söz konusu olayları vurgulayan şiirlerde de dil ve ton bu türdendir. *Tevarih-i Âl-i Osman* diye adlandırılan bu kroniklerin bir kısmı anonimdir. Bundan başka örneğin 1484'ten sonra ölen Âşıkpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman* başlıklı bir eser ve 1520'de (?) ölen Neşri *Cihan-nüma* başlıklı bir eser yazmıştır. *Cihan-nüma* altı bölümlü bir dünya tarihidir; sonuncu bölümde Osmanlıların tarihi yer almaktadır.

Konstantiniyye'nin yani şimdiki İstanbul'un 1453'te fethinden sonra, yani "klasik dönem"de, saray muhiti havasına adapte olmak suretiyle süslü bir nesir oluşmuştur. Bu üslubun karakteristik özellikleri *seci (sec)* yani ritmik, kafiyeli bir nesir, mecaz dolu bir dil ve birçok zaman mürekkep olan çok sayıda izafettir. Gene de bu üslup, bir eserin başından sonuna kadar devam etmez; oldukça sade anlatı pasajları, süslü betimleyici pasajlarla nöbetleşe yer alır. Bu üslup, tarih yazmak için (de) kullanılmıştır. Kemalpaşazade (ö. 1534), Koca Nişancı Celalzade (ö. 1567), Hoca Sadeddin (ö. 1599) ve Gelibolulu Mustafa Âli bu üslubu on altıncı yüzyılda kullanmıştır. Klasik sonrası dönemde vakanüvis Na'ima'nın (ö. 1716) nispeten ağır üslubu da çok takdir edilmiştir. Klasik ve klasik sonrası dönemlerdeki biyografik eserler de—öncelikle şair tezkireleri (yani *tezkire-i şu'aralar*)—çoğunlukla süslü nesirle yazılmıştır.

Tarihî olaylar hakkında söylenmiş halk şiirleri de vardır. Ama çok nadir olan şey, bir Divan şairinin tarihî olaylar hakkında halk şiiri yazmasıydı. Bilindiği kadarıyla bunu ilk yapan 1535-1536'da ölen, orta derecede yetenekli ama özgün nitelikleri olan Meali olmuştur. Bu tarzda tek şiiri, hece vezni ile, sade ve öz bir dille, koşma tipinde bir destandır. Bir Divan şairinin bir halk şiiri yazması, yüksek kültür şiiri ile halk şiiri arasında aşılabilir bir engel olmadığına delildir. Meali'nin 1511'de Anadolu'da Şeytan-kulu da denen Şah-kulu'nun emrinde Kızılbaşların isyanını anlatan ve sultan II. Bayezid'i yardıma çağıran destanın şu dörtlüğünde halk şiirine has açık sözlülük dikkati çeker: "Yağdı Köti [Kütahya] gibi şaruñ / Yok mıdur namus ve 'aruñ / Bile al gel Yeñi-çeriñ / Yetiş Gazi Hunkar yetiş" (alıntılayan Ambros, *Candid Penstrokes...* 190).

Dünyevi uğraşlar konusunun altında yer alan didaktik eserler de ansiklopedik ve kişisel olmak üzere kendi aralarında ikiye ayrılır. Osmanlı ansiklopedik yazım tarzının başlangıcı, klasik öncesi dönemdedir. Örneğin, 1332'de ölen Âşık Paşa'nın *Garibname* adlı mesnevisi sade dilde yazılmış bir didaktik eserdir. Öğretim konuları, felsefi mistisizmin konularıdır. Temalar, kavramlar ve ahlaki teoremler, hikâyeler, meseller ve alegorilerle aydınlatılmaktadır. Diğer bir örnek 1410'dan sonra ölen Ahmedi'nin *İskendername* mesnevisidir. Burada didaktik nitelik romantik nitelik ile ilişkilidir; bu eser, ayrıca Osmanlı tarihi hakkında bir bölüm içermektedir.

Ahmedi tıp ile hijyen hakkında da *Tervihü'l-ervah* başlıklı ansiklopedik bir mesnevi yazmıştır. Eserin ansiklopedik karakterini ciddiye aldığına delil, kullanımı teoride kalacak kadar zor olan maddelere de yer vermesidir. Örneğin arslan ödünün beyin için yararlı olduğunu ve yürek ağrısına da iyi geldiğini, kartal ödünün ise sağırlığa karşı kullanıldığını yazmıştır (Ambros, "Beans for a Cough..." 108).

Hiçbir bilgiyi atlamama eğiliminin, klasik sonrası dönemde yaşayan Evliya Çelebi'nin (1611-1685'ten sonra) düzyazı *Seyahatname*'sine de yansıdığı söylenebilir. Evliya, eserinin on cildinde, gerçek olsun, rivayet olsun her şeyden bahseder; okuyucu, hiçbir ayrıntıyı göz ardı etmemeye gayretli olduğu ve arada bir hayal gücünün de anlatıda bir payı olduğu izlenimini edinir. Ama bu tutumun öncelikle didaktik olduğu iddia edilemez; bu eserin Osmanlı edebiyat tarihinde benzersiz ve hatta biraz da atipik bir yeri vardır.

Ansiklopedik eserler dışında Osmanlılar kişisel didaktik eserler de yazmıştır. Örneğin, klasik sonrası dönemde yaşayan Nabi, oğlu için *Hayriye* adını taşıyan didaktik bir eser (mesnevi) yazmıştır. Nabi nasihate ve hikemî sözlere düşküdü. Onun çok takipçisi olmuştur ve bir "Nabi ekolü"nden söz edilir, yani bu akımın en önemli temsilcisidir.

Gene klasik sonrası dönemde Koçi Beg ıslahatlar önerdiği *Risale*'sini 1630'da IV. Murat'a sunmuştur. Daha önce bahsi geçen on altıncı yüzyılda yaşayan tarihçi ve şair Gelibolulu Mustafa Âli de sosyal eleştirisinin sertliği ile tanınmıştır.

Tabii ki popüler eserlerde de nasihatlere ve eleştirilere rastlanır. Örneğin Eşref bin Muhammed adında bir şahıs, muhtemelen on beşinci yüzyılın ilk yarısında sağlık ve hijyen hakkında popüler düzyazı bir elkitabı yazmıştır.

Dünyevi uğraşların son başlığı olan övgü konusuna bakıldığında, hem medhiye ile başkasını hem de fahriye ile kendini övme örnekleri görülür. Burada söz konusu olan abartılı derecede övgü, sadece yüksek kültür edebiyatında vardır. Övgü şiirleri (çoğunlukla kasideler) kariyer yapmaya yardım edebildiğinden övgü kasideleri yazmak en önemli akımlardan birini oluşturmuştur. Burada hami ile şair ilişkisinin her iki tarafa yararı olduğu unutulmamalıdır; yani, hami de bu ilişkiden faydalanıyordu, zira övgü şiirleri adının duyulmasını, şanın artmasını sağlıyordu. Bu pragmatik tutum doğal olarak stereotipik ifadelerin oluşmasına yol açıyordu. Burada yanıtlanamayacak bir başka soru da bu konuda doğmaktadır: Bu stereotipik ifadeler nasıl tanımlanabilir ve sınıflandırılabilir?

Yüksek kültür şairleri kasidelerin “fahriye” denilen bölümünde kendilerini övmüştür; çoğu zaman bunu abartılı şekilde ve kaside dışındaki şiirlerinde de yapmıştır. Şairin kendini övmesi Divan şiirinin kurallarından biriydi, dolayısıyla bu da ana akımlardan biri olmuştur. Klasik sonrası şairlerden Nef‘i’nin (ö. 1635) fahriyeleri de meşhur olan en mükemmel kasideleri yazdığı kabul edilir. Şairlerin kendilerini övmeleri, hamilerini övmelerine sadece edebî değil, aynı zamanda psikolojik bir denge de sağlar.

Yaşamın Ciddiyetini Hafifletici Şeyler

Yaşamın ciddiyetini hafifletici konuların başında mizah gelir ve bu da kendi içinde ikiye ayrılarak değerlendirilmelidir: satirik hiciv ve hezel ile ince mizah. Genel olarak hiciv (satir) halk edebiyatında da vardır ama yüksek kültür edebiyatında belirli nitelikleri olan hiciv ve hezel türleri bu şekil ve tarzda halk edebiyatında yoktur. Osmanlı mizahı hakkındaki araştırmalar, meselenin bütün yön ve ayrıntılarını aydınlatmaktan daha çok uzaktır. Yani burada daha birçok sorunun sorulması ve yanıtlanması gerekmektedir. Bu, hem edebî hem popüler mizah için geçerlidir.

Genel görüşe göre, Divan edebiyatı hicvinin zirvesinde Nef‘i bulunmaktadır. *Siham-ı Kaza* adını taşıyan hiciv koleksiyonunda yer yer edep sınırlarını aşan Nef‘i bir istisna mıdır yoksa kaba, küfürlü ve hatta müstehcen ifadeli bir satirik şiir akımı var mıdır? Bu sorunun yanıtı, böyle bir akımın mevcut ve Nef‘i’den çok önce başlamış olduğudur. Örneğin bir yüzyıl önce, 1538-1539’da ölen, orta derecede yetenekli bir şair olan Keşfi’nin, daha iyi ve daha çok tanınmış bir şair olan çağdaşı Zati’ye hitaben yazdığı, sağırlığıyla da alay ettiği hicivden bir alıntı ve çevirisi: “Şir-i la‘ın ü ‘ayn-ı haşarāt hasm-ı dīn / İblis-i pīs ü kör ü ker ü tañrı düşmeni [...] Şeytān dēr-idüm ey seg-i bed-lehce saña līk / Şeytān dañı fesād saña gelür öğreni” (alıntılayan Ambros, “On a Conventional Dimension...” 27) “Lanet olası arslan, aşağılık kaynağı, din düşmanı, / Pis iblis, kör ve sağır, Tanrı düşmanı [...] Ey ağzı pis köpek, sana şeytan derdim ama / Şeytan bile sana gelip fesat öğrenir”.

Bu arada, iki şairin en azından birbirlerine yardım edecek kadar arkadaş olduklarına dikkati çekmek gerekir. Anlaşılan kendi aralarında birbirlerine söyledikleri bu hicivlerdeki ağır lafları şairler tam ciddiye almıyordu; yoksa, birbirleriyle kanlı bıçaklı olmaları beklenirdi. Ama hasma hitaben söylendiği zaman aynı sözlerin herhâlde ciddi bir alay ve yergi kastı ve etkisi vardı.

Hezel ise genelde iki-üç beyitlik satirik bir şiiirdir; hicivden daha esprilidir, cinsel nükte açık şekilde değil, ima şeklindedir. Baki gibi ciddi bir şairin bile divanında birkaç hezel bulunmaktadır.

“Letaif”e gelince, bunlar çoğunlukla ahlak dersi veren anekdotlar, küçük hikâyelerdir ve ölçülü bir mizahi tür oluştururlar. Ama latifeler bile epey sıkça bayağı ve bazen uygunsuz, edebe aykırı imalar ve ifadeler içerir. Örneğin on altıncı yüzyılda yaşayan, önemli ve ciddi bir şair olan Lami’i’nin (ö. 1531-1532) başladığı ve oğlu Lami’izade Abdullah’ın tamamladığı latife koleksiyonunda bile bazı latifelerde bu tür öğelere rastlanır.

Hiciv dışında, popüler edebiyatta olduğu gibi yüksek kültür edebiyatında da ince, sevimli bir mizah akımı vardır. Örneğin klasik öncesi dönemde Şeyhi, *Harname* adıyla, mizahi bir etkisi de olan öğretici bir fabl (masal) içeren bir şiir yazmıştır. Sade bir üslupla yazılı bu fabl, didaktik ve mizahi yönden etkilidir.

Hiçbir didaktik amacı olmayan ince mizaha daha önce bahsi geçen klasik dönem şairi Meali’nin ölen kedisi hakkında aruz vezniyle yazdığı hoş mizahi mersiye örnek verilebilir. Bu konu akla şu soruyu getirmektedir: Karagöz ile orta oyunundaki mizah birçok zaman ince değil, aksine satirik ve parodikti. Dilsel mizahi yönü de kuvvetli olan Karagöz ile orta oyununda kadın tip(ler)i toplumsal cinsiyeti (*gender*) nasıl yansıtır?

Mizah dışındaki bir diğer kategori, entelektüel oyunlardır. Osmanlı yüksek kültür şairlerinin özellikle tarih düşürmeğe ve tarih (kronogram) içeren şiirler yazmağa gösterdikleri ilgi ile ayrıca daha az orantıda muamma ve lugaz gibi bulmaca bilmece yazma merakları, entelektüel oyunlara bir eğilimleri olduğunu varsaydırmaktadır.

Tarih düşürme ve tarih şiiri, yüksek kültür (Divan) edebiyatına hastır. Oldukça önemli bir entelektüel yetenek gerektiren tarih düşürme sanatı, yüzyıllar boyunca çok sevilen bir akım olmuştur.¹¹ Tarih düşürmede en meşhur şair 1814’te ölen Süruri’dir. Muamma, lugaz, bilmece gibi türler ise yüksek kültür edebiyatında, popüler edebiyatta ve halk edebiyatında vardır. Bu da sürekli bir edebî akım olmuştur.

Yaşamın ciddiyetini hafifletici son kategori, erotizmdir. Bu başlık da kendi içinde homo-erotizm, *carpe diem* havası ve heteroseksüel gerçekçilik olarak sınıflandırılabilir. Yüksek kültür şiirinde realist bir erotik akım, daha doğrusu mistik bir anlamı olmayan bir homo-erotik akım vardır. Bu tür erotizm, örneğin şehrengiz (“şehirde karmaşa yaratan”) adı verilen uzun şiirlerde görülür. Bu erotizm çoğunlukla ima şeklindedir. Diğer taraftan gazellerdeki erotik-mistisizm çoğu zaman iki anlamlıdır, yani ideolojik mi realist mi olduğuna karar verilemez. Homo-erotik bir ton, Köroğlu halk hikâyesinde Köroğlu ile Ayvaz’ın ilişkisinde de görülür.

Carpe diem yani gününü gün etme motifi çoğunlukla yüksek kültür edebiyatında görülür. Genel bir akım olmaktan ziyade belirli şairlerin eserlerinde görülen bir motiftir. Örneğin, uzun süre Avrupa’da sürgünde yaşayan ve 1495’te ölen Cem Sultan’ın maiyetindeki, “Sa’dî-i Cem” diye adlandırılan şairin (ö. 1482?) kaleminden çıktığı muhtemel olan bir kaside bu motif hakkındadır. Cevdet Kudret’in dediği kadar sık olmasa bile Baki’nin gazellerinde bu motife ara sıra rastlanmaktadır. Kudret’in sözleriyle Baki, “Hemen bütün şiirlerinde, dünyanın geçici olduğu, yarını düşünecek yerde, günü gün edip eldeki fırsatı kaçırmamak gerektiği, yiyip içip

¹¹ Geniş bilgi için bk. Yakıt. Ayrıca ek bilgiler için bk. Ambros, *Ottoman Chronogram Poems...*

severek bu kısa ömürden elden geldiği kadar yararlanmak gerektiği düşüncesi üzerinde durmuştur” (14-15). Buna örnek olarak Baki'nin 525. gazelinin matla beyti gösterilebilir: “Sâkıyâ kıalmaz imiş çünkü bu şöbet bâkî / Mey-i gül-gün içelüm bâde-i cennet bâkî” (*Bâkî Divânı* 426) Cevdet Kudret'in çevirisi (73): “Ey sâki! Madem ki bu sohbet baki kalmazmış, / öyleyse gül renkli şarap içelim, cennet şarabı (nasıl olsa) bakidir”.

Çok daha sonra, klasik sonrası dönemde, Nedim'in ve çağdaşlarının tabii tondaki şarkıları doğar. Bu şarkıların zemininde İstanbul'un gezi ve eğlence yerleri vardır ve aşk dışındaki—daha doğrusu aşkla ilişkili—motiflerinden biri *carpe diem*dir.

Heteroseksüel gerçekçilik konusuna daha ziyade halk şiirinde rastlanır. Halk şiirinde bir heteroseksüel dünyevi erotizm (ve aşk) akımı vardır. Açık şekilde erotik semboller bu şiirde görülür. Bu sembolizmi aydınlatmak için dinî olmayan halk şiirinin en meşhur âşığının yani Karacaoğlan'ın şiirinden örnek vereceğim. Aslında “Karacaoğlan üslubu”ndan bahsetmek gerekir zira Karacaoğlan'ın—tıpkı Yunus Emre'de olduğu gibi—aynı adı/mahlası taşıyan takipçileri olmuştur ve şiirleri şu ya da bu Karacaoğlan'a kesinlikle atfetmek mümkün değildir.

Ala gözlerini sevdiğim dilber
 Seni görmeyeli göresim geldi
 Altın kemer sıkılmış ince belini
 Usul boylarını sarasım geldi

 Küçücüksün güzel, etme bu nazı
 Ciğerime basdın ataşı, közü
 Başına sokmuşsun gülü, nergisi
 Yüzünü yüzüme süresim geldi

 Aladır gözlerin, siyahtır kaşın
 Aradım cihanı bulunmaz eşin
 Yaylanın karından beyazdır döşün
 Uzanıp üstüne ölesim geldi

 Karac' oğlan der ki, bilirim seni
 Adadım yoluna kurban bu canı
 Koynunda beslenen ayvayı, narı
 Çözüp düğmelerin, deresim geldi (Alıntılayan Wannig 508)

Sevgilinin koynunda beslenen ayva ile nar onun memelerine istiare olduğundan sevgilinin cinsiyeti kesindir. Ali Osman Öztürk, “turunç”un öncelikle kadın memesinin, sonra da güzelliğin sembolü olduğunu, ayva ile narın da aynı sembolik anlamı taşıdığını yazmaktadır (92).

Sonuç

Bu çalışmada, tasavvufi edebiyat dâhil halk ve yüksek kültür (Divan) edebiyatlarını içeren Osmanlı edebiyatının bütüncül açıdan tarihsel bir taslağı çizilmeye çalışılmıştır. On dokuzuncu yüzyıla kadar görülen müşterek ana akımlar ve eğilimler belirlenmeye çalışılmış, oluşan ya da varsayılabilen edebî ilişkilere dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı edebiyatı

tarihinde şimdiye kadar önerilmiş sınıflandırmalara alışlagelenden farklı bir açıdan bakmanın yararına dikkat çekilerek eleştirel bir değerlendirme sunulmuştur.

Genelden özele doğru bir yöntemin uygulandığı çalışmada, önce Osmanlı edebiyatını sınıflandırma tarzlarına odaklanılarak yeni bir sınıflandırma tarzı önerilmiştir. Şimdiye dek divan, halk ve tasavvuf/tekke edebiyatı olmak üzere üçe ayrılan bu edebiyatın aslında üç değil, iki sınıfta incelenebileceği ve bu sınıflar arasında da etkileşimlerin bulunduğu gösterilmiştir. Ardından, edebiyat tarihi yazımında dönemlere ayırma problemi ele alınarak hâlihazırda “klasik” sıfatı kullanılarak yapılmış dönemselleştirmelerin sorunlarına işaret edilmiştir.

Bundan sonraki bölümde, Osmanlı edebiyatının bir parçası olduğu geniş kültür daire-sine dikkat çekilerek Osmanlı'nın Arap, Fars ve Türk kültürlerinin bir bileşiminden oluştuğu vurgulanmış, bu bileşimin üslup ve dil açısından niteliği sorgulanmıştır. Osmanlıca'nın dilsel nitelikleri ve varyantları üzerinde durulmuş, Yunan ve Ermeni alfabetiyle yazılı Türkçe eserlerin konuşma dilini aydınlatabilecekleri hatırlatılmıştır. Klasik ve ağır eserlerin yanı sıra popüler, sade eserlerin Osmanlı edebiyatındaki yeri ve önemi vurgulanmıştır.

Edebiyat tarihi yazımının önemli bir parçası olan edebî konular meselesi son bölümde irdelenmiş, hem Divan hem de halk edebiyatında öne çıkan konuların gruplandığı yenilikçi bir tasnifle sunulmuştur. Aynı zamanda, makale boyunca, kanıksanmış sınırların ötesinde yeni yaklaşımlara ve araştırma konularına yol açabilecek bazı sorular da gündeme getirilmiştir.

Teşekkür

Makaleyi okuyup yorumladığı için Ercan Akyol'a teşekkür ederim.

Kaynakça

- Ambros, Edith. *Candid Penstrokes: The Lyrics of Me 'ālī, an Ottoman Poet of the 16th Century*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1982.
- Ambros, Edith Gülçin. “Beans for a Cough, Lion’s Gall for a Laugh: The Poet and Physician Aḥmedī’s *Materia Medica* as a Mirror of the State of the Art around 1400 in Anatolia”. *Life, Love and Laughter: In Search of the Ottomans’ Lost Poetic Language*. İstanbul: Isis Press, 2015. 103-12.
- Ambros, Edith Gülçin. “‘Cennete Rüşvetle Girilmez’: Fuzûlî’nin Eserlerinde Atasözleri”. “*Bu Alâmet ile Bulur Beni Soran*” *Fuzûlî Kitabı: Fuzûlî Hakkında Seçme Makaleler ve Bibliyografya Denemesi*. Haz. Hanife Koncu ve Müjgân Çakır. İstanbul: Kesit Yayınları, 2009. 193-200.
- Ambros, Edith Gülçin. “Gülme, Güldürme ve Gülünç Düşürme Gereksinimlerinden Doğan Türler ve Osmanlı Edebiyatında İroni”. *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları 4: Nazımdan Nesire Edebî Türler, 25 Nisan 2008 Bildiriler*. Haz. Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru ve Ali Emre Özyıldırım. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2009. 64-85.
- Ambros, Edith Gülçin. “Linguistic Duality and Humour as a Stylistic Marker in Ottoman Lyric Poetry of the 16th Century”. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 100 (2010): 37-56.

- Ambros, Edith Gülçin. "On a Conventional Dimension of 16th Century Scurrilous Ottoman Satire: Keşfî's (d. 945/1538-9) *Hicviyyât*". *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları* 31.I (2007): 21-39.
- Ambros, Edith Gülçin. "On the Value of a Karamanlı Edition of Köroğlu as a Source of Folk Poetry". *Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı*. Ed. Fikret Turan ve Özcan Tabaklar. İstanbul: Şenyıldız Yayıncılık, 2019. 171-204.
- Ambros, Edith Gülçin. "Osmanlı Divan Şairleri 19. Yüzyıldan Önce Anjambman (*Enjambement*) Tekniğini Kullanmış mıdır?" *Klasik Edebiyatımızın Dili (Bildiriler)*. Haz. Mustafa İsen. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017. 23-39.
- Ambros, Edith Gülçin. *Ottoman Chronogram Poems: Formal, Factual, and Fictional Aspects*. Ed. Stephan Conermann ve Gül Şen. Otto Spies Anma Dizisi. Cilt 9. Berlin: EB-Verlag, 2021.
- Ambros, Edith Gülçin. "Poésie". *Dictionnaire de l'empire ottoman*. Ed. François Georgeon, Nicolas Vatin, Gilles Veinstein ve Elisabetta Borromeo. Paris: Librairie Arthème Fayard, 2015. 958-62.
- Ambros, Edith Gülçin. "The Comparison of a Karamanlı Edition with a Regular Ottoman Edition of the Folk-Tale *Köroğlu*: Morphological and Syntactic Aspects". *Karamanlidika Legacies*. Ed. Evangelia Balta. İstanbul: Isis Press, 2018. 13-38.
- Aynur, Hatice. "Türkî-i Basît Hareketini Yeniden Düşünmek". *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4.5 (Yaz 2009): 34-59.
- Bahâ'î [Veled Çelebi İzbudak]. *Latâ'if-i Hâce Nasreddin*. İstanbul: İkbâl Yayınevi, 1926.
- Bâkî. *Bâkî Dîvânı: Tenkitli Basım*. Haz. Sabahattin Küçük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Bombaci, Alessio. *Histoire de la littérature turque*. Çev. I. Melikoff. Paris: C. Klincksieck, 1968.
- Boratav, Pertev Naili. "Le conte et la légende". *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Ed. Louis Bazin, Alessio Bombaci, Jean Deny, Tayyib Gökbilgin, Fahir İz ve Helmuth Scheel. Cilt 2. Wiesbaden: Franz Steiner, 1964. 44-67.
- Boratav, Pertev Naili. *Nasreddin Hoca*. Ankara: Edebiyatçılar Derneği, 1996.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Künhü'l-ahbâr: 1. Rükün 1. Cilt*. Haz. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.
- Koncu, Hanife ve Müjgân Çakır, haz. "Bu Alâmet ile Bulur Beni Soran" *Fuzûlî Kitabı: Fuzûlî Hakkında Seçme Makaleler ve Bibliyografya Denemesi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2009.
- Kudret, Cevdet. *Divan Şiirinde Üç Büyükleme 2: Baki*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1985.
- Marzolph, Ulrich. *Arabia ridens: Die humoristische Kurzprosa der frühen adab-Literatur im internationalen Traditionsgeflecht*. Cilt 2. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1992.
- Öztürk, Ali Osman. *Das türkische Volkslied als sprachliches Kunstwerk*. Bern: Peter Lang, 1994.
- Özyıldırım, Ali Emre. "Sebk-i Hindî'nin Türk Edebiyatındaki Seyri Üzerine Notlar". *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları 1: Sözde ve Anlamda Farklılaşma, Sebk-i Hindî, 29 Nisan 2005 Bildiriler*. Haz. Hatice Aynur, Müjgân Çakır ve Hanife Koncu. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2006. 142-53.
- Sargsyan, Ani. "Persian-Turkish Dictionaries of the mid-15th-16th Centuries: A Trajectory of Knowledge Mobility". *Knowledge on the Move in a Transottoman Perspective: Dynamics of Intellectual Exchange from the Fifteenth to the Early Twentieth Century*. Ed. Evelin Dierauff,

- Dennis Dierks, Barbara Henning, Taisiya Leber ve Ani Sargsyan. Ekitap. V&R Unipress, 2021. 39-70.
- Süleyman Çelebi. *Vesîletü'n-necât: Mevlid*. Haz. Ahmed Ateş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.
- Şeyhî. *Şeyhî Divanı*. Haz. Mustafa İsen ve Cemâl Kurnaz. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- Tatçı, Mustafa. *Yûnus Emre Dîvânı (Âşık Yûnus)*. Cilt 4. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Tezcan, Semih. "Divan Şiirinde Türkçe Kaygısı". *Bilig* 54 (Yaz 2010): 255-67.
- Tietze, Andreas. "Yunus Emre and His Contemporaries". *Yunus Emre and His Mystical Poetry*. Ed. Talât S. Halman. Bloomington, Indiana: Indiana University Turkish Studies, 1981. 87-110.
- Uslu, Mehmet Fatih ve Fatih Altuğ, haz. *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Wannig, Klaus-Detlev. *Der Dichter Karaca Oğlan: Studien zur türkischen Liebeslyrik*. Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980.
- Yakıt, İsmail. *Türk-İslâm Kültüründe Ebcad Hesabı ve Tarih Düşürme*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992.